

УКРАЇНСЬКІ ЮНАЦЬКІ ФОРМУВАНЯ ПРОТИПОВІТРЯНОЇ ОБОРОНИ У ВИРІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1944–1945 рр.)

Друга світова війна, прокотившись землями України, трагічно торкнулася життя і долі багатьох українців, змушених з різних причин і за різних обставин перебувати в рядах іноземних військових сил, зокрема й у належних до них національних формуваннях. Одним з таких військових формувань були загони Українського юнацтва протилютнської (протиповітряної) оборони у складі німецької армії.

Публікацій з історії Юнацтва мало, видані вони в основному емігрантами в країнах Заходу й мають переважно мемуарний характер. Це передусім спогади опікунів українських юнаків Зенона Зеленого¹, Тимоша Білостоцького², о. Івана Нагаєвського³ і спомини їх самих, друковані в торонтському журналі „Вісті комбатанта”, а також праця історика Андрія Боляновського⁴, мемуари Степана Венгриновича⁵ й мемуарний збірник „Обмануті надії”⁶.

Зменшення людських резервів на Східному фронті, після Сталінградської битви, що змінила перебіг війни й змусила німецькі війська відступати, спонукало керівництво вермахту залучити в 1943 р. членів молодіжної нацистської організації Гітлерюгенд, а наступного року – її ненімецьку молодь до лав протиповітряної оборони та обслуговуванняzenitnih устав військово-повітряних сил (ВПС). Новостворені військові молодіжні загони – SS Jugend (Юнаки СС) трактувались як військовий резерв німецької армії і молодіжний фронт Європи. Використання цих загонів дало змогу вивільнити близько 250000 вояків і скерувати їх на Східний, а потім, після його утворення, – й на Західний фронт. Німецьке командування швидкими темпами створювало юнацькі відділи на всіх окупованих теренах, активно пропагуючи національний характер цих військових формаций. Поставлене завдання було виконано протягом п'яти місяців 1944 р.

У Східній Європі набором добровольців у юнацькі частини займався гауптбанфюрер Зігфрід Нікель, що підпорядковувався безпосередньо одному з найвищих керівників Німеччини Альфредові Розенбергу. Підтримував ідею створення молодіжних військових відділів і інший керівник Райху – Гайнрих Гімmler. 4 березня 1944 р. він видав перший наказ про рекрутування молоді зі східних окупованих територій віком 15–20 років для військової служби на терені Німеччини⁷. Набір мали забезпечити спеціально створені

станиці Нікеля, що на квітень 1944 р. налічували п'ять територіальних осередків: „Північ” (Балтія), „Центр” (Білорусь), „Росія” (Росія), „Південь” і „Генерал-губернаторство” (Україна). У всіх великих містах постали філії і станиці, що залучали добровольців. Перший набір у лави Юнацтва було проведено паралельно з акціями „Ніч і туман” та „Заготівля сіна”, під час яких на роботу примусово забирали все молоде працездатне населення, а також дітей, починаючи з 14-літнього віку⁸.

Відділи протилютунської оборони мали підпорядковуватись військово-повітряним силам Німеччини – люфтваффе, але дістали формальну назву «Юнаки СС». До вихідців зі Східної Європи було збережено расовий підхід, тож вони мали лише статус «помічники протилютунської оборони».

Першими українськими юнаками стали 14 – 17-річні вихідці зі східних областей України. Їх активно гуртували в загони прибулі в середині квітня 1944 р. до Львова 22 старшин вермахту⁹. Потім, на підставі наказу командувача військ „Південь” обербанфюрера Вернера Гаупта, почали мобілізовувати й галичан.

Перші набори розчарували німецьке командування, бо навіть у Галичині освітній рівень і знання німецької мови кандидатів у юнаки не відповідав поставленим вимогам. Оскільки при наборі в лави Юнацтва все-таки додержували принципу добровільності, то залучити добровольців з кращими науково-технічними знаннями працівники станиць Нікеля сподівалися, проводячи відповідну пропаганду в навчальних закладах. У зв’язку з цим керівник управління молоді дистрикту Галичина Оттон і шеф відділу науки та виховання Гасселіх доручили референтові у справах молоді Маку почати таку пропаганду в освітніх закладах. Головною тезою в роботі з молоддю мало бути те, що Юнацтво є молодіжним резервом популярної в краї української дивізії у складі військ СС „Галичина”¹⁰. У пропагандивному зверненні зазначалося: „Український юначе! Тебе закликає європейська молодь співпрацювати для Нової Європи. Помагай, як помічний дружинник німецької авіації, в рядах Юнаків... Ти борешся за волю Твоєї Української Батьківщини в Європі єдності, свободи і справедливості. Допоможи в боротьбі проти заклятого ворога Твого народу – більшовизму! Виконай заповіт Героїв Крут. Вступай в ряди борців разом з молоддю Європи!”¹¹

Заклики до антикомуністичної боротьби мали надзвичайно великий вплив на виховану на ідеології Організації українських націоналістів (ОУН) галицьку молодь. Велику ролю в успіху німецької пропагандивної кампанії відіграло й те, що населення Західної України, зокрема молодь призовного віку, були свідками жорстоких, не бачених до того часу тортур і масових знищень радянськими каральними органами в'язнів у червні 1941 р.¹² Якоюсь мірою впливала на вибір молодих галичан подібність назви Юнацтва СС до популярного серед них Юнацтва ОУН, що нелег

галально діяло протягом цілого десятиліття в Галичині.

Не менш вагомим, практичним аргументом пропаганди була можливість не попасти на примусову працю в Німеччині. Кандидатів та їхніх батьків запевняли, що у вишкільних таборах і частинах курсанти будуть забезпечені навчанням, релігійною та культурною опікою¹³.

Одночасно творилося й Російське юнацтво. Так, у травні 1944 р. у м. Борисові коло Мінська була створена станиця Нікеля, що вербувала в ряди Юнацтва виключно російську молодь. Активно сприяла цьому Великоросійська молодіжна робітнича організація під керівництвом генерала Білої армії Івана Попова, яка за кілька місяців змобілізувала близько 2000 осіб.

Тоді ж було створено юнацькі відділи естонців під керівництвом Густава Калькуна, латишів – Ерика Рулліса, литовців – Тауніса, білорусів – Івана Ганька¹⁴. Створення національних керівних органів для Юнацтва мало великий пропагандивний вплив на народи, що до війни перебували у складі СРСР.

У травні 1944 р. поблизу м. Нового Санча на Лемківщині й Перемишля проведено перший офіційний набір кандидатів до Українського юнацтва. Як правило, непридатних до військової служби голови лікарських комісій – німці – не виявляли. Німецькі військові чинники всіляко оминали й нехтували у справі набору до Юнацтва представників очолюваного Володимиром Кубійовичем Українського центрального комітету (УЦК), що був головним органом, який керував легальним українським громадським життям у Галичині.

Перші 250 осіб з усієї України в червні 1944 р. відбули військовий вишкіл у м. Пшеворську (територія Польщі). Вишкільний табір німецькі інструктори з пропагандивних міркувань назвали „Українським СС-

Українська
відзнака
на шапці

Ромб для поміч-
ниць летунських
збройних сил
(Галичина)

1

2

Національні символи для опасок
на рукаві для помічниць СС.

1 – Галичина. 2 – Україна

юнацьким табором ім. Федя Черника” (відомого військовика легіону Українських січових стрільців). Над табором майорів синьо-жовтий прапор, було встановлено зображення Тризуба. Юнаків одягли в нові, спеціально для них пошиті мундири синього кольору з українськими відзнаками – синьо-жовтими шапковими й нарукавними з ромбом і Галицьким Левом на ньому¹⁵. 7 червня, у день закінчення вишколу, перед юнаками виступив губернатор Галичини Отто Вехтер, назвавши їх будівниками Нової Європи. До патріотичних почуттів галицької молоді звернувся він і в промові, яку виголосив у Львові 28 червня перед від'їздом юнаків на територію Західної Польщі.

Під час мобілізаційної акції працівники станиць Нікеля в Галичині під керівництвом начальника відділу пропаганди гаупштурмфюрера Курта Лонге всіляко спекулювали іменами керівників УЦК, видаючи від їхнього імені заклики вступати в лави Юнацтва. У пропагандивних цілях покликалися на українські національні традиції та пам'ятні події доби Національно-визвольних змагань. Так, у зверненні „Український юначе” мовилося про „заповіт героїв Крут”, обов’язок боротьби за волю Батьківщини. Водночас добровольців приваблювали можливістю здобути безкоштовну освіту й забезпечити собі службове просування завдяки перебуванню в рядах Українського юнацтва, що мало великий вплив на виховану в умовах утисків поляками через національну належність галицьку молодь. „Кар’єрне зростання” й соціальні пільги, максимально можливі у воєнний час, передбачало чотириступеневе „Свідоцтво воєнної вислуги європейської молоді”. Так, 1 ступінь, який здебільшого надавали українським юнакам, гарантував можливість здобуття безкоштовної освіти на власний вибір і харчову допомогу сім’ям.

Протягом червня 1944 р. з’явилося три звернення до галицької молоді з використанням національної символіки, а в липні вийшло четверте – до молоді Східної України, у якому її закликали боротися в лавах юнаків „За вільну нову Україну, члена європейської спільноти народів, серед яких пануватиме єдність, свобода і справедливість”¹⁶.

Акція набору молоді до Українського юнацтва з різних причин дістала широку підтримку в населення Галичини. У квітні – червні 1944 р. до Західної Європи з краю відправлено 20 залізничних ешелонів із 3700 кандидатами в юнаки. Окрім регіони масово відреагували на мобілізаційну кампанію. Так, лише з Радехівського повіту на Львівщині зголосилося до вступу в Юнацтво 800 осіб. Більшість з них прибули у вишкільні табори на території Силезії¹⁷. Протягом липня – серпня 1944 р. ще понад 2000 осіб вступили в ряди Українського юнацтва. Навіть син головнокомандувача Української повстанської армії Романа Шухевича Юрій готувався до вступу в Юнацтво¹⁸.

Уже в липні 1944 р. німці перестали видавати набір у ряди Юнацтва за поповнення дивізії „Галичина”, а почали розкривати справжню суть обов’язків майбутніх юнаків: обслуговування прожекторів, радіопеленгування, праця в шпиталях. Мобілізованим у східних регіонах України дівчатам мала припасти служба в загонах задимлення летовищ і військових загонів.

Переважна частина мобілізованих перебувала в найбільшому юнацькому вишкільному таборі в м. Егери (Чехія), де навчалося понад 5000 курсантів різних національностей¹⁹. Варто зазначити, що жодних вишкільних юнацьких таборів на території України не було і на своїй Батьківщині Українське юнацтво не брало участі в бойових діях.

На цьому, останньому етапі мобілізації, відповідно до директив з Берліна не залишати після прогнозованого відступу німецьких військ з Галичини резервів для Червоної армії, станиці Нікеля зробили набір у Юнацтво примусовим, часто вдаючись до арештів і облав²⁰. У цей час УЦК, не змінюючи свого негативного ставлення до набору української молоді в ряди Юнацтва, почав уживати заходів для надання всієї можливої допомоги вже мобілізованим українським юнакам. Так, 10 липня 1944 р. відділ молоді при УЦК було реорганізовано у відділ опіки над молоддю і родиною під керівництвом відомого громадського діяча доктора Зенона Зеленого. При відділі діяла дорадча колегія з 16 осіб, яка ставила за мету забезпечувати українських юнаків усім потрібним, бо становище молоді, що перебувала у вишкільних таборах, було вкрай важким через погані санітарні умови, недостатнє харчування, нестачу теплого одягу, хвороби (напр., у таборі українських юнаків у м. Кремсі поширилися захворювання на коросту й тиф)²¹.

Незважаючи на невідповідні побутові умови, Юнацтво відбувало активний військовий вишкіл, що передбачав загальновійськове й спеціальне навчання. До першого належала муштра, гімнастика, подолання перешкод, ознайомлення з різними видами зброї та боєприпасів, до другого – вивчення протиповітряних кулеметів, зенітних установ, гармат, засобів і способів маскування, типів літаків супротивника²².

4 липня 1944 р. німецьке керівництво наказало обмежити процес навчання й здобуття освіти українськими юнаками²³. Працівники З. Зеленого взяли цю місію на себе. 20 вересня опікуном Українського юнацтва було призначено Тимоша Білостоцького, опікуватися юначками мала відома журналістка Ольга Кузьмович. Німецька сторона трактувала їх виключно як уповноважених, а не повновладних осіб, і тому сподіватися на будь-яке сприяння німецьких чинників українські опікуни не могли. Щобільше, їм часто перешкоджали в роботі, наприклад, трактуючи місця стаціонування відділів Юнацтва як військову таємницю.

У листопаді Т. Білостоцький, згідно з директивами німецького командування, видав звернення за підписом „Провід Українського юнацтва”, де

Юнаки в Любені (у центрі – головний організатор Виховної спільноти української молоді К.Палій)

Реколекції на зенітній батареї в Лінці

На обслуговуванні прожекторів

Служба Божка на Різдвяні свята

*Юначка одержала
військову уніформу*

Юначки їдуть до фермерів на роботу. Плютніц

служба юнаків трактувалася як допомога протиповітряної оборони для дивізії „Галичина” та України. Муляж позірного зв’язку з дивізією знову було використано²⁴.

У той час українські юнаци, набрані раніше, завершували військово-теоретичний вишкіл (про освітній уже не йшлося) і ставали до служби. Їхніми загонами командували німецькі старшини (за званням здебільшого не вищим від майора), у яких поняття дисципліни межувало з жорстокістю. Вишкіл відбувався німецькою мовою, що для юнаків становило великі труднощі, особливо для вихідців з Великої України. Німецьке керівництво всіляко втілювало на практиці принцип регіоналізму й поділу українських добровольців за походженням. Так, уродженці Галичини мали відзнаки із зображенням Галицького Лева, а інших регіонів – Тризуба²⁵. Коли юнакові минало 16 років, він, як і кожен солдат німецької армії, отримував особистий військовий жетон. Служити в рядах Юнацтва українці мали два роки, хоч для інших національних формувань декларувався восьмимісячний термін служби²⁶. Юнаци вивчали зенітні чотирицівкові устави, гармати калібру 20, 37 і 88 мм, що розміщувались на стаціонарних позиціях і залізничних платформах²⁷. Юнаци конче мали знати характеристики всіх основних літаків авіації супротивника й уміти обслуговувати прожекторні устави „Антон”, „Берта” й „Цезар”.

Після закінчення вишколу юнаків очікувала служба в зенітній артилерії (50% їх розподіляли саме туди), а також у верстатних відділах, на аеродромах, у частинах зв’язку, транспортних колонах, противожежних командах, дарма що офіційно Українське юнацтво належало до складу люфтваффе²⁸.

Тим часом побутові умови й забезпечення більшості юнаків у вишкільних таборах та місцях служби і далі залишалися поганими²⁹. Проблеми створювали також невизначений статус юнаків через вікові різниці. Тому в одних місцях вони як члени підліткових військових формувань обов’язково отримували молочні продукти, а в інших – цигарки, неначе дорослі солдати³⁰. Частково юнаків заличували на польові роботи до місцевих німецьких фермерів, розраховуючись з ними харчами. Хоча були і відділи, у яких юнаци не зазнавали жодного дискомфорту щодо службових умов³¹.

Згідно з відомостями німецького командування, в Українському юнацтві налічувалося 6000 юнаків і 1000 юначок, проте реально кількість була значно більша. Загалом українські юнаци отримали скерування в 272 населені пункти, де відбували службу загонами чисельністю від 10 до 150 осіб.

Українських юначок після вишколу скеровували не на медичну службу до дивізії „Галичина”, як запевняли під час мобілізації, а на фабрики, де виробляли боєприпаси, у загони телефонного зв’язку, служби димових заслон і на обслуговування прожекторів.

Протягом усього часу вищколів юнаків представники З. Зеленого своїми силами всіляко допомагали проведенню освітніх заходів. Так, у жовтні 1944 р. в м. Асперні під Віднем було організовано перші гімназійні курси для юнаків під керівництвом Михайла Рабія і Петра Хомина. Лекції відбувалися двічі на тиждень (після закінчення юнаками служби між 18.00 і 20.00 годинами). Активно допомагав в освітніх вищколах для Юнацтва колишній комендант Коша Українських січових стрільців (УСС) Никифор Гірняк, що очолював гімназію для юнаків у м. Лінці. Там навчали юнаків віком від 14 до 18 років найкращі українські педагоги, що перебували тоді в місті. Серед навчальних предметів була українська, німецька й латинська мови, точні науки.

У Відні загонами юнаків опікувався легіонер УСС Северин Левицький, у Лінці – Степан Тофан, на Мальті – Антін Ковалисько, в Егері – Василь Кавуля³².

Духовну опіку над юнаками здійснювали українські церкви, найбільше – Українська Греко-Католицька Церква (УГКЦ). Позитивно поставившись до прохання про духовну опіку, з яким звернувся З липня 1944 р. З. Зелений³³, УГКЦ послала в юнацькі частини польових духівників. Особливо активно працювали греко-католицькі священики о. Северин Сапрун, що мав звання полковника люфтваффе й був начальним капеланом Українського юнацтва, о. Степан Бачинський, о. Євген Бондар, о. Осип Карпінський, о. Степан Колянківський, о. Петро Хомин, о. Роман Закревський, о. Мирослав Олешко, о. Степан Фіголь, о. Володимир Івшако, а також православний священик о. Віталій Сагайдаківський. За допомогою о. Василя Лаби, близького співробітника митрополита УГКЦ Андрея Шептицького, для опіки над юнаками було залучено 28 священиків (за німецькими приписами, один капелан мав припадати на 500 військовиків). Зазначимо також, що лише Українське юнацтво, на відміну від інших таких національних військових формувань, мало духовну опіку.

Допомагали українським юнакам і юначкам також працівники Комітету українських жінок³⁴.

На кінець осені 1944 р. у лавах Українського юнацтва перебувало близько 10000 осіб, з них 3000 походили зі Східної України. Коло 50% юнаків було мобілізовано примусово³⁵. Проте німецька адміністрація офіційно зареєструвала лише близько 7600 українських юнаків. А в цілому з території Східної Європи на осінь того року в юнацьких формуваннях служило 25000 осіб, зокрема 10000 українців, 3000 естонців, 6200 латишів, майже 1400 росіян, 3200 білорусів, 1200 литовців³⁶. Більшість з нихуважали службу в Юнацтві найкращим способом здобути військовий вишкіл, щоб потім взяти участь у визволенні своєї Батьківщини³⁷.

На початку листопада 1944 р. члени Українського юнацтва були вперше відзначені військовими званнями: понад 100 бійців отримали ступені ройо-

вого й десятника, ставши вишкільними інструкторами для своїх товаришів. В Егері пройшли вишколи коло 3000 українських юнаків і передбачалося навіть відкрити тут кадетську школу. У м. Пряшеві (Словаччина) відбувся вишкіл пропагандивної чоти (40 осіб) для Українського юнацтва³⁸.

Початок 1945 р. поклав кінець ілюзіям німецького командування про можливість досягти перелому на фронтах. Керівництво вирішило використати всі можливості для ведення тотальної війни. 1 лютого організатор юнацьких формувань З. Нікель запропонував скерувати на протитанковий вишкіл 1000 українських юнаків – вихідців зі Східної України. Було створено окремий юнацький протитанковий батальйон, що ввійшов у склад маріонеткового Українського визвольного війська. Протитанковий вишкіл відбувався в Німеччині під Берліном³⁹. Юнаки вивчали всі типи танків, форми й засоби боротьби з наземними цілями: панцерфаусти, міни, запалювальні суміші⁴⁰. Уже невдовзі до них долучили кілька відділів юначок. Інших юначок відправили виконувати різноманітні роботи при німецьких санітарних, прожекторних і господарських відділах, у швальні, кухні, склади, канцелярії. Проте 90% юначок опинилися у складі задимлювальних сотень, що працювали в надзвичайно важких умовах⁴¹.

Наприкінці війни, у лютому 1945 р., вище німецьке командування наказало знищити всю документацію, що стосувалася юнацьких частин⁴². Така доля спіткала й архів Українського юнацтва. Тож невідома навіть точна чисельність Українського юнацтва на цей час. Т. Білостоцький на 31 березня 1945 р. зміг зареєструвати 6547 юнаків і 1121 юначку. Проте ці дані далеко не повні.

Після закінчення Другої світової війни більшість юнаків опинилася в таборах для військовополонених, часто разом з бійцями дивізії „Галичина”. Радянські емісари вели серед них агітацію, закликаючи повернутися в СРСР, однак вони всіляко уникали цього, розуміючи, що їх там чекає, адже більшість юнаків, захоплених радянськими військами в полон чи виявленими калярними органами, незважаючи на неповноліття, були засуджені на терміни від 10 до 25 років ув'язнення. Тому коли настав час покидати табори військовополонених, більшість українських юнаків емігрували в Англію, Канаду і США, а решта продовжили військову службу в рядах польської армії генерала Андерса, англійської поліції в Палестині, Бірмі та Малайзії, а також у Французькому іноземному легіоні, де зарекомендували себе як найкращі військові кадри⁴³.

Члени Українського юнацтва виявилися ощуканими жертвами війни. Вони так і не дістали змоги здійснити мрію, що привела їх у лави цього військового формування, – боротися за здобуття волі й державної незалежності України.

ПРИМІТКИ

- 1 Зелений З. Українське юнацтво у вирі Другої світової війни. – Торонто, 1965. – 280 с.
- 2 Білостоцький Т. Спогади. – [Б. м.], 2000. – 184 с.
- 3 Нагаєвський І. Спогади польового духівника. – Торонто, 1955. – 144 с.
- 4 Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945). – Львів, 2003. – 686 с.
- 5 Венгринович С. Добровільно. – Мельбурн, 1990. – 208 с.
- 6 Обмануті надії: Спогади колишніх юнаків військового формування Українського юнацтва протилютунської оборони. – Львів, 2004. – 192 с.
- 7 Боляновський А. Зазнач. праця. – С. 453.
- 8 Там само. – С. 454.
- 9 Там само. – С. 455.
- 10 Баран Ю. Юнацький табір в Неполомніцах: (До історії організації юнаків) // Вісті комбатанта. – 1954. – № 3 – 4. – С. 10.
- 11 Обмануті надії. – С. 7.
- 12 Романів О., Федущак І. Західно-українська трагедія. 1941. – Львів; Нью-Йорк, 2003. – С. 63.
- 13 Обмануті надії. – С. 14.
- 14 Боляновський А. Зазнач. праця. – С. 463.
- 15 Обмануті надії. – С. 37.
- 16 Боляновський А. Зазнач. праця. – С. 460.
- 17 Горбач М. Українські юнаки: („Протилютунські помічники”) // Вісті комбатанта. – 1993. – №2. – С. 90.
- 18 Шухевич-Березинський Ю. Мої зустрічі з батьком // Роман Шухевич. Роман Лозовський. Тарас Чупринка-Тур: Генерал-хорунжий УПА. – К., 2005. – С. 65.
- 19 Обмануті надії. – С. 43.
- 20 Там само. – С. 16.
- 21 Зелений З. Зазнач. праця. – С. 107.
- 22 Обмануті надії. – С. 22.
- 23 Боляновський А. Зазнач. праця. – С. 462.
- 24 Зелений З. Зазнач. праця. – С. 464.
- 25 Обмануті надії. – С. 44.
- 26 Колісник Р. Українська дивізія і військова управа „Галичина”: Німецька політика відносно українського національного війська 1941– 1945. – Торонто, 1990. – С. 121.
- 27 Обмануті надії. – С. 54.
- 28 Там само. – С. 59.
- 29 Зелений З. Зазнач. праця. – С. 107.
- 30 Обмануті надії. – С. 53.
- 31 Крохмалюк Р. Вишкільний табір українських юнаків у Мальті (Карантія) // Вісті комбатанта. – 1978. – №4. – С. 55.
- 32 Боляновський А. Зазнач. праця. – С. 465.
- 33 Зелений З. Українське юнацтво. – С. 46.
- 34 Обмануті надії. – С. 151.
- 35 Гриневич І. До генези німецької противітравної служби так званих юнаків і юначок // Вісті комбатанта. – 1999. – № 5 – 6. – С. 65.
- 36 Дробязко С., Карапуз А. Восточные добровольцы в вермахте, полиции и СС. – Москва, 2000. – С. 32.
- 37 Нагаєвський І. Зазнач. праця. – С. 46.
- 38 В. Л. Про спомини юнаків // Вісті комбатанта. – 1997. – №4. – С. 96.
- 39 Боляновський А. Українські військові формування. – С.478.
- 40 Обмануті надії. – С. 65.
- 41 Лаба В. Дівчата в мундирах // Вісті комбатанта. – 1965. – №7. – С.40.
- 42 Білостоцький С. Зазнач. праця. – С. 141.
- 43 Обмануті надії. – С. 31.

*Ллюстрації з книги: Зелений З.
Українське юнацтво у вирі Другої
світової війни. – Торонто, 1965.*